

Keresztény Kupolák

„Mindaddig nem nyert bizonyítást, hogy az égbolt lényege szerint az egyenesvonalú mozgással rokon; lényének sokkal inkább megfelel a nyugalom vagy a körmozgás; ezzel szemben a másfajta mozgásirányok olyan jelenségekhez tartoznak, amelyek valamilyen erőnek vannak alávetve.”

(Plotinos II 1,8, 16-19.)

A tér valósága annak érzékeltetésében van. Egyik vagy másik formája az érzékelés rendje szerint lehet a tér egészén belül fontosabb vagy kevésbé fontos. A kupolatérben ezért lehet éppen a félgömb látványa a legfontosabb. De ez nem közvetlen valósága az alanynak, a személyes élményben benne van a tudati feltöltés is. A felület kiterjedésének jellege alapján abból jön létre az egyenlőség érzése, hogy a gömb minden pontja egymáshoz viszonyítva azonos helyzetben van a felületen. Ez pedig gondolati valóság. Ugyanakkor az egyenlőség egybefogottságot is jelent a felület magába záródó jellege által. Ez viszont inkább érzékszervi. Olyannyira, hogy bezártsággént is megjelenhet: amikor a gömbformát belülről éli az ember. Vagyis éppen akkor, amikor az közvetlen valóság, mert hogy közeli. Másrészt a gömbforma az egyenlőség érzését mindig térbeliségben teremti meg. A térbeli egyenlőség valósága abból van, hogy a felület helyei a gömb középpontjától egyenlő távolságra vannak. A kettő közül a felületi látható, a középpont viszont képzeletbeli helye a gömbnek.

A kupolatérben éppen ezek a viszonyok teremtenek sokféle rendeződés számára lehetőséget. Az építőművész ezért is tudta a kupolateret többféleképpen használni. Sőt, mint központi és egyenlőséget adó teret is több módon lehet azt megteremteni.

Lehet a kupolatérnek olyan képzeletbeli rendező szerepe, mint a bizánci rendszereknek van, ahol a ténylegesen meg nem valósított központok egymáshoz való viszonyai kapcsolódnak úgy, hogy egészük irányulttá válik.

Hogy a középpont és központi jelleg világából mit és hogyan valósítottak meg - századok és évezredek során - az európai-öldközítengeri-nyugatázsiai világban, arról még feltételez képet is csak alig lehet alakítani. A művészetekben az lévén lehetséges, amit már megvalósítottak valahol. Arról pedig, amit csak elgondolni lehet, arról feltételes véleményt sem lehet alkotni. Abból viszont, amit valaha megalkottak, abból több pusztult el, mint ami megmaradt. És az is szinte véletlenül maradt meg - vagy aszerint módolva, ahogy az épületet később használták. Soknak valaha volt

jellegéből alig lehet valamit - akárcsak következtetésekben is - sejtetni. Így minden általánosabb kép megalapozatlan marad.

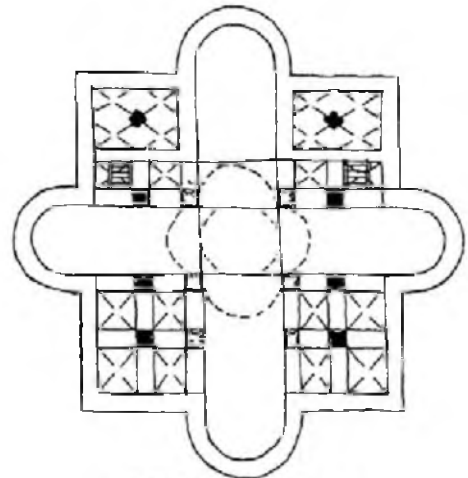
Márpedig ahhoz, hogy egy formát érteni lehessen, ahhoz ismerni kéne lehetőségeit, változatainak gazdagságát.

Az irodalom is, amely pedig eléggé gazdag, csak töredékességet és részlegességet tesz lehetővé.

Jórésze eleve részt értelmez és értékel - többnyire egy szempont szerint.

Már-már klasszikus az, ahogy a századforduló idején Strzygowski az örmény építészetnek egyetemes értelmét adott: minden központi kupolás teret ebből vezetett le, akárhol és akármikor építették volna azt. Pedig alig volt szerző, aki annyi mindent összegyűjtött e térforma elterjedéséről és változatairól, mint ő.

Annyit mindenképpen tudni lehet, hogy Európában a legkülönbözőbb vidékeken és korokban építettek központi terű egységes templomokat is. Hol egyet-egyet - látszólag elszigetelten - , hol rendszeresen, de anélkül, hogy ebből általánosabb építési mód vagy stílus lett volna / legalábbis a barokk kora előtt /. Így az ezredforduló táján Közép-Európában építettek sok egyszerű kerek templomot a csehek, a morvák és a magyarok.

Feldebő, templom. Rekonstrukció

Sok olyan rom és nyom maradt ezek közül, amiből következtetni lehet a valaha volt templom terének jellegére. Különösen érdekes a XI. században Magyarországon, Feldebőn épített templomé. Többször is átépítették, de az eredeti falakból annyi megmaradt / csonkban és az újba beépítve /, hogy sejtetni lehessen, milyen szép összhangot adott volt a templom tere. Egységét különböző formák egyberendezése, teremtette meg: a négyzet és a kör szerinti alaprajz összekapcsolása által. E formák egyetlen középpontot teremtettek többszörös összetettségből. A nagy négyzet minden oldalán - a középső részén - félkör alakú apszis volt. Tehát egyszerre négyszög- és kör-rendel

adott az alapforma. A négyzetet öt hajóra tagolták: három, három-három oszlopból álló sorral. Az oszlopok magassága arra utal, hogy a tér összefüggő része elég magas volt, hogy egyetlen térrendnek lehessen érzéklni a hajókat. A belső tér szabad érzése ellenében is lehetett a tömegek külső, zárt látványával. Az ötös tagolás továbbá úgy alkotott belső rendet, hogy a közepén levő négyzetes alaprajzú rész az egész épület középpontja volt. Méghozzá többszörösen: azáltal is, hogy az egész épület közepén volt, azáltal is, hogy a többi térrész két "koszorú"-ban vette azt körül. Az ötös tagolás szerint minden oldalon négyzetes alaprajzú részekből álló sor volt, amelyet egy másik hasonló fogott össze.

A külső sor középső négyzetes térrészeit kerekítették ki az apszisok. Így ezek egy belső keresztrendet zártak le félkörökkel. Ennek is ugyanaz volt a középpontja, mint a négyzetes rendnek. Végül az apszisok olyan körnek voltak a részei, amelynek a középpontja a négyzetes formák által adott középpontra utalt.

A körös és a négyzetes formák által többszörösen központivá tett négyzetben sírkamra volt, amely felett - magasított szinten - oltár állott. Berna-jellegű szentély ez, a mártíriumok módjára. A középpont a sír feletti oltár lehetett: a templom szertartási helye.

Ez az emelt rész a középső négyzetnek csak keleti részét töltötte ki, ami irányt is adott a térrendnek. Különösen, hogy az egész keleti részben folytatódott a Berna.

Ebben a formában a kör alá van rendelve a négyzetnek, de külső látványban egyenlő lehetett a viszonyuk: a sarkok és az ívelt részek vállakozása által.

A kör és a négyzet egyenlőségben összekapcsolt formája szokatlannak tűnhetne az ezredforduló latin kereszténységében, mégsem az, ha az ember nemcsak a téralkotásra gondol. Elég Feldebről Esztergomba menni: a várkáporna falain portrék sorakoznak, és mindenkinek egyforma keretet festettek: a négyzet és a kör egyesített formája szerint. Hasonló festési-keretezési módot látni sok kódexben és román templomok falán is. Az arcképeknél ez a keret összefogó módon emel ki: koncentráló-központosító hatása van. Ugyanakkor aurát is formál a fej körül. Ma is általános szokás, hogy a mennybeli személyek és a megholt szentek feje fölül körglóriát festenek. A román művészetben ezenkívül a már-már szentként tisztelt, vagy ilyesmire vágyó élő személyek feje köré négyszögű, gyakran kék mezejű glóriát festettek /szolgálatkész lelkek/, - mint a római Santa Prassede mozaikjain az alapító I. Paschalis pápa képén. Az esztergomi és más hasonló keretezés a kettő egysége lehet. Ha ez a mód a túlvilági és evilági szentség egységét jeleníti meg, az megfeleltethet annak, hogy a román kori vallásosság a szentet és az istenit immanensnek, a világban /is/ jelenlőnek gondolta és érezte. De megfelelt a próféták és apostolok hit szerint való jellegének is.

Sokat írtak már arról is, hogy akkoriban a templomok

kat az Égi Jeruzsálem másának építették. Ha így gondolkodtak, akkor - úgy vélem - a román művészet szerint azt nem egy transzcendencia leképezésének értelmében teheték. Ez inkább a későbbi szemléletnek felelne meg. Valószínűbb, hogy az Éginek a Világban való jelenlétét értették így.

A hagyományos keresztény templom szent épület: fel is szentelik. Szentsége pedig az Isten jelenléte a Földön. A kereszténység és a román művészet szemléte szerint a templom az a hely, ahol a jelenlét - az immanencia értelmében - nyilvánvaló lehetett. Ezt valószínűleg meg a templom a kör és a négyzet, az égi és a földi jeleinek összekapcsolásában: szimbolikus módon. Ezen belül a szentnek, az égnek lévén elsőbbsége, körnek is elsőbbsége kell a négyzet felett legyen. Ez formában azáltal jöhet létre, hogy a körök nyilvánvaló középpontja van. Ha négyzethez is középpontot képzelünk, az nem annak jellegéből következik, hanem viszonyainak elgondolásából. Így ez a középpont csak lehetséges vagy rejtett: tehát csak a kör által válhat valóságossá és érvényessé.

A feldebrői templom térformája fennmaradt jellegében is emlíkeztet a bizáncira: legalábbis abban, hogy részterek rendszere. De ez más jellegű volt Feldebrőn, mint Bizáncban. A feldebrői térrendnek csak (földrajzilag és időben) távoli rokona ismert.

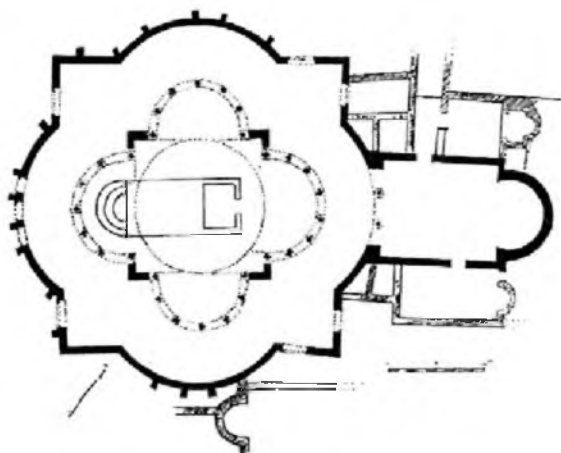
Még részletösszefüggések is messzire vezethetnek: a sírkamra nyugati oldalán lévő két ovális nézőnyíláshoz hasonló például Ephesosban látható Celsus sírján. Az általa épített könyvtár félkörös apszisának magasabban lévő peremén két, a feldebrőhöz hasonló ablakocska át lehet a szarkofágot látni. Feltehető, hogy Feldebrőn is sír volt a kamrában. Az irodalomból az derül ki, hogy hasonló központi formarendű, viszonylag egységes terű templomok a legelterjedtebbek a Földközi tenger keleti részén voltak: a IV-VII. századokban. Ilyenek voltak: mindenesetre Szíria és Palesztina mártíriumtemplomai.

A mártíriumok igazi formája az volt, amikor a térvilág által alkotott középpontban volt a mártír sírja. Ekkor a kupola - tér középpontú rendje helyhez kapcsolódva valószínűleg meg a tér értelmét. De általános volt az is, hogy - elvontabb értelmi rend szerint - a sír nem a központi helyen volt. Sőt, ástak ki olyan romokat is, ahol mártír sírjának semmi nyomát sem találták, mégis tény, hogy mártírok voltak szentelve. Mindezekre pedig a központi - többnyire egységes - tér a jellemző.

Mint az irodalomból kiderül, a megtalált nagy, egységes és központi terű építmények közül azok a legjellegzetesebbek, amelyek a kör és a négyzet alaprajzát kapcsolták központi rendszerbe. A négyzet oldalait részben olyan körív szerű "essedra" alkotta, amelyek egyetlen kör részei voltak, a sarkot alkotó falrészek pedig egyetlen négyzet sarkainak felelték meg. Ezt a formát kisebb léptékben gyakran megismételték a templomok belül: úgy, hogy csak a sarkokat alkották falak, az íveknek viszont oszlopsorok felelték meg. Ezek az ívek már nem mindig voltak egyetlen kör ré-

szei, hanem annál erősebb ívelésük volt. Ha a külső falak körívei az egész épület középpontját adták, a belső oszlopsorok íveinek középpontja a belső négyzet vonalára esett, vagyis a négyzetbe való belépés helyei középre. Az egész rend legközepén magasztott emelvény volt, oltárral: a szertartás helye tehát a közösség közepén volt. Az Antiochia-Kaussziában kiásott szent Babylas mártíriumát 381. táján építették ilyen formában: ez a legrégebbi, amit megtaláltak, és ez valószínűleg volt meg legelsőként ezt a formarendet.

E. Baldwin Smith a kupoláról írt könyvében részletesen foglalkozik mindennel, amit a szíriai kupolás templomokról az utóbbi évtizedek ásatásai feltártak. Ezek közül talán a legérdekesebb a szintén Antiochia melletti Seleucia-Pleira temploma lehetett. Ennek első

Seleucia - Pleira (Szíria) Mártírtemplom alaprajzi rekonstrukciója

változatát az V. században építették, és hasonló elv szerint épült, mint Szent Babylas mártírium-temploma: a központi főrész azonos is az utóbbival. De a keleti falnál egy téglalap alakú apszissal záródó részt építettek a központi részhez. A részafai templomnál a központi négyzetes rész helyett téglalap alakút építettek volt, amivel keleti irányultságú formát hoztak létre: egy apszis-résszel együtt. Smith ezeket a változatokat és a folyamatos átépítések nyomait vizsgálva fejlődést lételez fel. A VI. századtól eszerint az irányultság lett fokozatosan és mind erősebb mértékben uralkodóvá, ami az egyházi felfogás érvényesítésének, az ortodox szellem uralmának lelelhetett meg. A keleti apszisban Krisztus oltára volt, a középponti oltár pedig a helyi mártír tiszteletét szolgálta. A Babylas mártírumban még nem volt keleti oltár, a fejlődés végén viszont már középponti oltár nincsen a templomokban. Az orthodoxia és az egyház arra törekedett: és ez lehetett a fejlődés értelme -, hogy a vallási élet ne a helyi mártír, hanem Krisztus egyház szerint való szolgálatában álljon, és ennek leleljen meg a hitközösség élete. Az egyház saját rendjét és uralmát akarta biztosítani, és ezt fokozatosan meg is tette. Eszerint vált az irányultság uralkodóvá és általánossá.

Amikor a mártírsír a térvilág közepéről egy oldalsó helyre került, az az első elvonatkoztató változás volt, amely (egyelőre csak) szimbolikus formában elválasztotta a szertartást a sírtól. Lehetőséget teremtett a további elvonatkoztatásokhoz, azok pedig egy általánosabb formáknak való alárendelődéshez. Így történhetett, amikor a bizánci orthodoxia az egyik oldalsó sarokba helyezte a sírokat, és mellékközpontként rendelte őket a többkúpolás rend szerint a középponti irányultságnak alá. Ebben az építészetben a központi kupola már csupán az Ég jelképe: a Pantokrátor ikonja is azzá teszi. A kupolatér közösségi értelme, jellege eltűnt, vagy legalábbis erősen háttérbe szorult. A mellékkupoláknak lehet ilyen / másodlagos / értelme is, hiszen ezek amúgy is alá vannak a központiaknak rendelve: mint az egyházközösségek az egyháznak. Ott pedig, ahol csak egy kupola van, az gyakran olyan magas dobon áll, hogy tere inkább hasonlít egy torony belsőjéhez, mint közös térhez: hogy ebben is az Ég magasságosságát lehessen érezni.

Az egyiptomi és szír vidékeken azonban az a hosszú folyamata, amelyben a bizánci stílus szerteszét uralkodóvá lett, nem tudott - a mohamedán hódítás miatt - beteljesedni. Az ottani egyházak a maguk életét élhették tehát tovább. Különbözően az, hogy az arabok olyan könnyen elhódították Egyiptomot Bizánctól, az részben amiatt volt, hogy az ottani kereszténység inkább remélhette hite tiszteletben tartását az araboktól, mint az orthodoxiától. Hogy az utóbbi mit kínált, azt mindenestre néhány nagyszabású eretnekészárlásból így az alexandriaiából - már megtudták.

Már ebből is következik, hogy tévedés a kereszténységet két világból állónak gondolni. Igaz, hogy létezik nyugati, vagyis latin, vagyis római kereszténység, és az is igaz, hogy létezik bizánci eredetű. De ezek nem egységes világok; az orthodoxia is más görög és más szláv változatában. Legfőképpen pedig amiatt hamis, mert nemcsak kettő létezik, a bizánci nem is nevezhető - ahogy pedig szokták - keletinek. Mert létezik egy harmadik keresztény világ, amely valóban keleti: Azsia legnyugatibb részén és Afrikában. Ez a keleti kereszténység azonban nem vált egységes egyházzervezetté, hanem megmaradt több önálló egyházban. Volt közöttük dogmabeli rokonulás és a másik két nagy keresztény világhoz való hasonulás is. De ez a kereszténység mégis megmaradt - több egység együtteséből álló - külön világnak. Közöttük a keleti egyház, a szír egyházak és az örmény a nagyobbak és ismeretebbek. Ezek szelleme és kultúrája mindenképpen más - külön valóságaiban éppúgy, mint közös valóságukban - mint a másik két keresztény világé és ezek egyházaival. Egyikük sem vált egyházzá, mind megmaradtak helyi vagy nemzeti egyháznak. Erősebb is bennük a közösségi szellem. Mind a mai napig az.

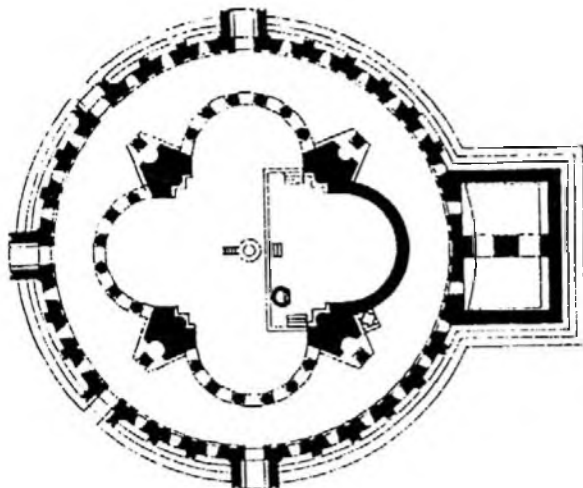
Ezek az egyházak tehát kimaradtak mind az orthodoxizálásból, mind pedig a katholicizálásból. Sokmindent

megtartottak a régi kereszténység hiteiből és vallási életéből. Legfőképpen: megmaradt az a sokrétűség és gazdag változatosság, ami a korai keresztény világot jellemezte. Jelentős részük kicsi egyház, államegyház is csak az abesszin és az örmény lett. Meglehetősen emiatt törölte ki az európai kereszténység még létüket is tudatából. Hogy az európai kereszténység nem vesz tudomást a keletiről, az saját vallási kultúrájának jellegéhez tartozik. Végére is mind az egyetemesség /katholicizmus/, mind az igazhitűség /orthodoxia/ olyan, hogy csak magát ismeri, tudja és látja, csak magát hiszi és ismeri el. Persze aztán ezek a keleti egyházak nem is európaiak. Némelyik meg éppen szerencsésen.

Ha így van, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy alig-alig van művészettörténeti irodalom, amely a keleti kereszténység alkotásaival foglalkozik. A koptról is annyi van, amennyi a régi Egyiptomot kereső ásatások melléktermékeként jött létre. Egy kivétel van: az örmény kereszténység. Ezt az érdeklődést részben - sajnos - az örmények tragédiái váltották ki. És még ez sem lett volna „elég”. Hogy van az örmény világgal, művészetükkel és építészettükkel foglalkozó irodalom, az a világba szétszóródott örmények munkája által, vagy annak hatására létezik. Így lehet az örmény művészekről, mindennek ellenére, képet alkotni. Építészettükről vannak leírások, képek, rajzok, vázlatok, elemzések - nem is kevés. Van annyi és olyan, hogy távolból is el tudjuk képzelni valaha volt és mai valóságát. Egyházi életüket is meg lehet ismerni: nincs ország, ahol ne élneek hitközségeik. De a kép, amit így ki lehet alakítani, feltételes kell maradjon: óvatos kell legyen az ember, amíg nincs személyes tapasztalata. Mégis érdemes ezzel az építőművészettel foglalkozni, már csak téralkotásukjellegzetes volta miatt is. Ez pedig megint csak visszavezet az eredetekhez. A legvalószínűbb ugyanis az a vélemény, amely szerint az örmény kereszténység antiochiai kereszténységgel szoros kölcsönösségben, sőt bizonyos közösségben alakult volt ki és élt. Eszerint szíriai keresztények viszik a szomszédos kilikiai örményekhez az új hitet. Onnét terjedt az szét észak felé. Tény, hogy Örményországban már akkor államegyházzá teszik a kereszténységet, amikor Konstantinápoly még nem is létezett, Rómában pedig tiltott vallás az új hit: 311-ben. Az örmény keresztények sokáig monofiziták voltak - még a 451-beli kalcedoni zsinat után is, vagyis akkor is, amikor Bizánc azt mint eretnokséget elítélte és minden erővel üldözte. Az örmény egyház mindig független volt Konstantinápolytól. Ha muszáj volt, inkább közeledett a távoli Rómához: Bizánc ellen. De oda sem csatlakoztak. A modern korban a szétszórta élő örmények között erősebb lett ugyan a Rómához csatlakozottak egyháza, de az otthoni megmaradt egy nép, egy nemzet saját egyházának.

A szíriai kereszténységgel való kapcsolatok és szellemi rokonság adhatta, hogy örményföldön a korai időkben a bazilika formájú templomok mellett szokásos lett a központi és egységes terű kupolás templa-

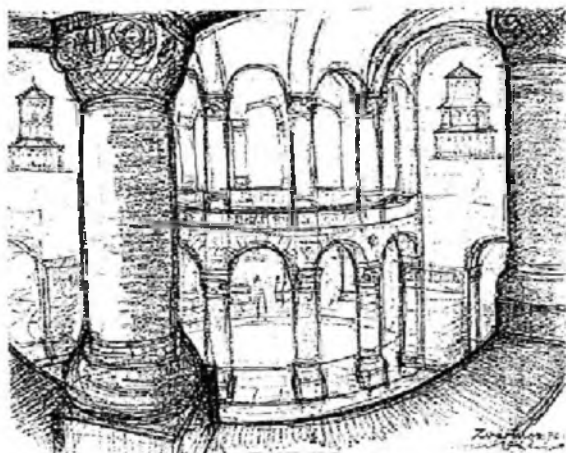
mok építése is. Mi több, ez a mód vált - mint az ásatásokból az irodalom alapján kiderül - nagyjából az V. századtól (egy időre) uralkodóvá. Ilyen a híres, a VII. század dereka táján épített Zvartnoc-i körtemplom. Az ásatások rajzai arra utalnak, hogy négyzet és kör formáit ennél a templomnál úgy kapcsolták össze, hogy egyértelműen kör volt a rendező forma.

Zvartnoc-i örmény templom alaprajza

Sok adat van arra, akkoriban nemcsak sokféle központi és viszonylag egységes terű templomot építettek, de arra is, hogy általában a kört és négyzetet egyesítették a legkülönbözőbb módokon. Van utalás arra is, hogy bonyolultabb formai rendben több, viszonylag önálló teret rendeztek el egy nagyobb tér köré. Ezeknél is és más templomoknál is, hosszanti irányultság szerinti térrend terjedhetett el és vált uralkodóvá. Hogy végül egy hármastagolású térrend legyen általános: ebben mind a két alaprendből kiinduló fejlődés össze tudott kapcsolódni. Három többé-kevésbé önálló térrész van egymás után, és ezt az irányult sort félkörös apszisszerű szentély zárja. A harmadik, értelemadó rész jobban összekapcsolódik az előtte lévő középsővel, mint az utóbbi a legelsővel. A szertartási részt sem az épület formái, hanem bemaszerű magasabb szintje emeli ki. A szertartások során, a liturgia szerint, ezt kétféle függöny zárja el a hívek elől. A közbülső tér általában négyszög alaprajzú és kupolatér: ez a híveké, a hitközségé. Előtte a bejáratnál pedig egy kisebb, ugyancsak négyszög alakú rész a katechuméneké. Vagyis a hitbe még teljesen be nem fogadottaké, a vezeklőké és bűnösöké, akik csak a szertartás első, kisebb részénél lehetnek jelen. Volt hasonló a bizánci szertartásrendben is, de ott elhalványult, aztán elhalt. Az örmény szertartásban viszont ez a megkülönböztetés megmaradt. Ennek következtében a közbülső - a kupola alatti tér - a közösség, vagy legalábbis a hitközség tere maradt.

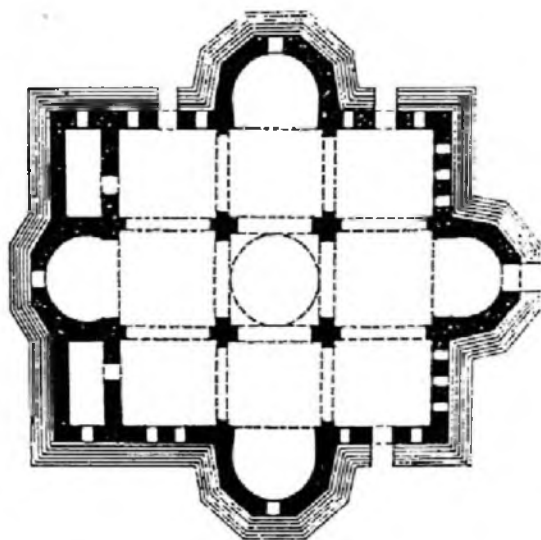
Az örmény építészet tehát jobban megtartotta a közösségi teret, mint sok más keresztény vallás mű-

Vakár Tibor rekonstrukciós rajza a Zvamei templomhoz

vészete. De a kupolatér ebben is részleges helyzetbe szorult, mert irányult térsor részévé tették.

Végül is: ez az építőművészet sem tartja meg a központos teret mint közösségi templomformát.

Edesmadrin-i Örmény templom. I. sz. V.-VII. sz.

Más keleti keresztény egyházak viszont, ha nem is bontakoztatták ki ennek lehetőségeit, azt gyakran legálább megőrizték. Ma is használják ilyen templomokat azoknál az egyházaknál, amelyek soha sem lettek államegyházzá, és amelyek gondja mindig a megmaradás volt. Hiszen ezek életüket a megtartás köré rendezték.

Sok ilyen egyház él keleten, csak Szíriában van hét. Egyikük, a szír-orthodoxnak nevezett arameus egyház nemcsak nyelvét tartotta meg, hanem művészetét is. Jacobus Baradeus püspök alapította ezt, amikor az V. században Konstantinápolyt ellentétbe került, ugyanis a kalkedoni zsinaton ellített monolitizmus híve volt. Körülötte gyűtte össze a hit hívei, hogy a távoli

szír-mezopotámiai határvidéken húzódjának meg. Meg tudtak maradni, mert eretnokségüket a konstantinápolyi egyház nem tartotta volt olyan veszélyesnek, mint az arianizmust. Kicsit még támogatta is őket Theodóra császárnő - Justinianus ellenében. Aztán pedig jött az iszlám hódítás.

Damaszkusziól a Tigrisig szétszórta kolostoraikban és közösségeikben sok régi és legrégebb templom van - legtöbbjük alapítási vagy építési ideje sem ismert - ki a IV-V., ki a VII-VIII. századokra teszi ugyanazt az alapítást. E templomoknak többje is téglalap alaprajzú. De van, hogy kereszthajó-szerűen van elhelyezve: az oltár és a bejárat a széles oldalon van. És mindnek egységes a tere. Ez az a forma különben, ami a damaszkuszi nagymecsetet és a vidéken másokat is jellemmez, ezt használták a szeldzsuk építészetben is.

De van a legrégebbi, közösségi, központos forma szerint épített templom is. A Mardin melletti Mar Hanania - köznevéen Derzafaran, vagyis a kövek színe miatt Sáfrány kolostor - temploma éppen ilyen.

A tér négyzetes alapú kocka, amelynek mind a négy oldalán, középen, egy-egy félkör alakú apszis van. Az egyik a bejárat, a szemben lévő az oltár helye. Ezek félkör alakúak: tehát a tér nem a négyzet és a kör kombinációja.

Itt a kockának, a négyzetnek van központos jeleget adó szerepe, amit a mennyezet is megvalósít: nem kupola az, hanem középpontja felett enyhe csúcsban egyesülő négy ívelt cikkelyből áll. A félkör fontosságát az mutatja, hogy az apszisok felső részét azonos félkör-peremdísz zárja, amely a magasban futó vízszintes perem folytatása. Tehát függőlegesen is megismétlődik az a forma, amit vízszintesen a falak és az apszisok adnak. Kiegészítő, központosító a szerepük, de kiemelést is szolgálnak. Bizonyosság a perem gazdag díszítése. Ez is legrégebbi jellegű: római / hellenisztikus/, de olyan, amely még nem formálódott át az imperiális stílusmonumentalitás törekvései szerint. A közösségi térnek ez a jellegzetes formája tehát a legrégebbi szellemben él ma is. Ezek az egyházak megőrizték ugyan a régi formákat, de azokat nem vitték tovább, kitéjesíteni pedig egyáltalán nem tudták őket. Ami későbbi, az ugyanis már török-szeldzsuk-jellegű.

A kereszténység tehát sehol sem tudta a központos térlormát igazán kibontakoztatni. Nyugaton, ahol ezt nem használták megszelídítve fel - úgy, mint Bizáncban -, ott lappangó, időről időre fel-felbukkanó kísértésként mindig jelenvaló maradt. Adott helyett megszentelő formát, mint a Szeni Sír templomának utánzásaiban volt Bizánci hatás, vagy araboktól átvett forma - mint Dél-Itáliában és Szicíliában. Volt azonban olyan forma is, amelyben valóban közösségi teret jelentett: az itáliai városok polgárközösségeinek keresztelőkápolnáiban. Nem sok van belőlük, de akkor is jelentősek ezek, ha a legegyszerűbb formában építették is meg őket. Egységes henger, vagy inkább

/ sokszög alaprajzú / hasáb alakú teret fed egy kupola. Már emiatt az egyneműség miatt sem lehet kiteljesedésről beszélni. Méginkább azonban azért nem lehet, mert a baptistériumok csak szimbólumai a közösségeknek. Közösségi térnek építették ugyan, de úgy, hogy a közösséget testesíthessék meg. Nem tervezték arra, hogy be tudja fogadni a közösség egészét. Csak a közösség egy része fér be, és az, ami belőle jelen van, azt családi és más közvetlen viszonyok rendeznek: éppen akkor, amikor jelen van. Hiszen ők mint a család tagjai vezetik be a kereszteleendőket abba a közösségbe, aminek a kápolna részben általános /keresztényi/, részben közvetlen /városi/ szimbóluma.

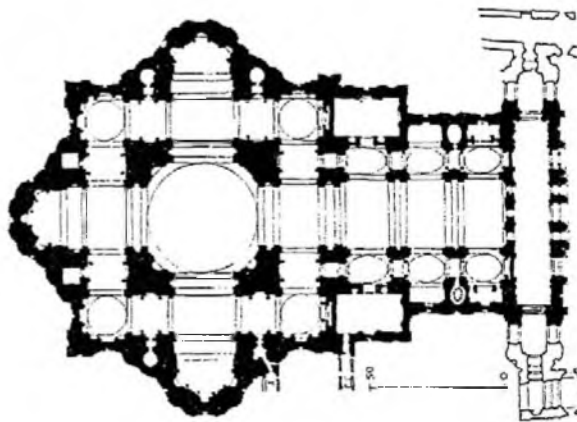
Bármennyire lett légyen szilárdan egyetemes a latin kereszténységben a bazilikatípusú, hosszanti házas, irányult templom, a román építőművészet szintézist teremtő jellege mindig lehetővé tette a kupola és a részleges kupolás terek felhasználását. Érdekes azonban, hogy ezt is inkább a mediterrán vidékeken valószínűsítették meg. A gótkus stílus jellegéből - a koherenciájából - következett, hogy az egyáltalán nem adott lehetőséget a kupola használatára. Kizárta ezt az, hogy a kettős irányultságban a felfelé mutató irány az oltár felé vezetővel koherens kellett legyen. Ezért a gótikát kupola-ellenes stílusnak is lehet értékelni. Nem is építettek kupolát ebben a stílusban.

Ezt érezhette meg Brunelleschi, amikor a Firenzei dóm számára elgondolta a kupolát. Azért választotta ezt a formát, mert a dómnak az idegen gótika ellen való betetőzést akart adni. Méghozzá olyant, amely minden felett uralkodhat. És így lett a kupola a város polgárközségének szimbóluma. Fenn áll a magasban: nem fogja össze a templom térvilágát, hanem megkoronázza azt. Fölötte áll, uralkodik. Sotó la cupola: a kifejezés akkoriban a várost jelentette. Mintha az egész város alatta lett volna, mintha az az egészet befoglalta volna. Uralkodott a város látképén is: szimbólumként.

Ebben a választásban és megvalósításában ott élt még a régi, évszázados érzésvilág és szellem is. De nemcsak ez, mert a kupola már tisztán művészi forma megvalósítása is egyben. Brunelleschi számára ilyen - és ezen belül technikai - feladat volt a megvalósítás. Különbözőben még a gótikaellenességben is van ebből valami.

Ezután, és mindenek ellenére, Itáliában alkotta meg egy különleges művész a kupolás tér apoteózisát. És ez az alkotás zárta le ennek a formánakegész - addigi - európai történetét. Michelangelo építette meg a Szent Péter templommal.

Hatalmas egységet teremtő kupolás térnek alkotta, amelyben tulajdonképpen a mártíriumok közösségi szelleme éledt újra fel. Szent Péter sírja fölött áll: a kupola csúcsa és középpontja alatt van - mélyen lent a sír. Buonarrotti tere összetettségében is közösségi. De ez a közösségi jelleg valójában szimbólum. A katolikus egyetemesség - az egyház - egészét eleveníti, mint hitbeli közösséget, meg: Szent Péter jegyében - vagyis abban, amit ez a név jelentett. Ebben azon-

Michelangelo Buonarroti: San Pietro, alaprajz

ban Michelangelo hite testesült meg és az, ahogy az egyetemességet ő élte. Más volt tehát, mint ahogyan az az egyház és a pápák számára valóságos volt. Az utóbbiak szellemében építették hozzá a hatalmas hosszanti házat: irányultságot adva az egész templomnak - bazilika módjára. Hogy kizáródjanak a hívek a közösségi térrészből, amely így a pápai hatalom felmagasztalásává alakulhatott át.

Ez az alkotás lezárta az egész addigi történetet, mert utána már más szellemenben építették Európában a kupolákat és a kupolás tereket. A barokk építőművészetben már csak művészi forma a kupola: látványt ad, aminek nincs - vagy alig van - közösségi értelme és valósága.

Részlet a szerzőnek a középkori közösségi terekről szóló tanulmánykötetéből. Ennek egy másik fejezete megjelent a Mozgó Világ 1983/6. számában.

Tordai Zádor (1924) filozófus, művészettörténész, a MTA Filozófiai Intézet munkatársa, többek között elmélyülten foglalkozott Kós Károly életművével.